

C.Ə.Hüseynov

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

Bakı ş., H.Cavid pr., 115

E-mail: ceyhunh137@gmail.com

XIX ƏSRİN SONLARI - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ŞİMALİ AZƏRBAYCANDAKI RUSİYA AQRAR SİYASƏTİNİN BAŞLICA TƏKAMÜL MƏRHƏLƏSİ

Məqalədə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanadakı aqrar siyasətinin başlıca inkişaf mərhələləri araşdırılmışdır. Göstərilir ki, bu aqrar siyasətinin nəticəsində kəndlərin onsuz da ağır olan vəziyyəti daha da ağırlaşmışdı. Lakin bu duruma baxmayaraq XIX əsrin ortalarından etibarən Şimali Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin ləng şəkildə də olsa meydana gəlməsinə səbəb oldu.

Açar sözlər: kəndli, aqrar siyasət, islahat, kapitalist münasibətləri, inkişaf

XIX-XX əsrlərin hüduqlarında Azərbaycanda kapitalizmin inkişafı kifayət qədər sürətlə gedirdi. Rusiya kapitalizmi bir qədər geciksə də, Cənubi Qafqazı dünya əmtəə təsərrüfatına cəlb etməyə nail olmuşdu. Azərbaycan üçün islahatdan sonrakı dövr kənd təsərrüfatının bütün sahələrində əmtəə-pul münasibətlərinin daha çox tətbiq olunduğu, kənd təsərrüfatının sürətli inkişafı dövrü olmuşdur.

Nəticə etibarilə də Cənubi Qafqazda regionun sosial-iqtisadi və siyasi həyatında mühüm hadisə olan kəndli islahatı aparıldı. Lakin bu islahat Rusiyanın mərkəzi bölgələrinə nisbətən Cənubi Qafqazda bir qədər gec həyata keçirildi. Çünki yerli əsilzadələrin və rus burjuaziyasının qarşısında hələ də Cənubi Qafqaz iqtisadiyyatını müstəmləkə istismarı vəzifələrinə uyğunlaşdırmaq məsələsi dururdu. Rusiyanın milli ucqarlarında kəndli islahatının həyata keçirilməsi 19 fevral 1861-ci il tarixli “Əsasnamə” nin əsas prinsiplərinə - kəndlilərə şəxsi azadlığın və mükəlləfiyyətləri daşımaq şərtilə istifadə üçün pay torpaq sahəsinin verilməsi və pay torpaqlarını almaq hüququnun verilməsinə əsaslanırdı.

Rusiyada 1861-ci il fevralın 19-da kəndlilərin təhkimçilikdən azad edilməsi barədə Manifestin imzalanmasından sonra Qafqaz Komitəsindən Qafqazdakı rus ordularının baş komandanı Baryatinskiyə göndərilmiş 5 mart 1861-ci il tarixli məktubda Cənubi Qafqazda da belə tədbirin keçirilməsinin vaxtı çatdığı bildirilirdi. Məktubda yazılırdı ki, imperator imperiya ərazisində asılı münasibətlərin yalnız bu diyarda qalmasını nəzərə alaraq Cənubi Qafqazda da ehtiyatla müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlamağın zəruriliyini bildirir.

Nəticədə verilmiş 1870-ci il 14 may əsasnaməsinə əsasən, kəndlilər yalnız torpaq üçün ödənc ödədikdən sonra asılılıqdan azad edilirdilər. Ancaq kəndlilərin torpaq sahəsi üçün ödənc ödəmək imkanları olmadığından, torpaq çatışmazlığı və ya torpaqsızlıq şəraitində asılı və ya yarı asılı vəziyyətdə qalmaqda davam edirdilər. Kəndlilərin bu asılı vəziyyəti yalnız 20 dekabr 1912-ci il qanunu ilə aradan qaldırıldı. Torpağın geri alınması şəraiti kəndlilər üçün xüsusilə ağır idi. Rusiyada dövlət kəndlilərə torpaqlarını almaq üçün borc verirdi. Şimali Azərbaycan quberniyalarında isə kəndlilərə heç bir yardım göstərilməmişdir. Nizamnamə qaydaları tərtib olunana kimi (ilk iki il ərzində) mükəlləfiyyətlər olduğu kimi qalıb, sonralar isə “Əsasnamə” ilə müəyyən edilib. 14 may 1870-ci il Qaydalarına görə həm natural, həm də pul vergiləri qalırdı. Torpaq sahəsinin alınması həm torpaq sahibinin razılığı ilə, həm də onun

razılığı olmadan həyata keçirilə bilərdi. Ödəncin hesablanması qaydasına əsasən, torpağın qiymətləri inanılmaz dərəcədə yüksək - bir desyatin üçün 60 rubl 50 qəpikdən 202 rubla qədər müəyyən edildi.

Bundan əlavə, dövlət ödəncə ilə bağlı heç bir köməklik göstərmədi, yəni kəndlilərə borc verilmədi və ödəncin məbləği dərhal ödənilməli idi. Nəticədə heç bir torpaq alqısı aparılmadı. 1887-ci ildəki rəsmi hesabatlardan birində deyilirdi ki, rəsmi əməliyyatlar Azərbaycanda həyata keçirilməmiş və “Əsasnamə”nin dərcindən sonrakı bütün dövr ərzində nə bütöv cəmiyyətlər, nə də ayrı-ayrı tüstülər tərəfindən bir dəfə də olsun pay torpaqlarının satın alınması hadisəsi baş verməmişdir.

1870-ci il qanunu islahatdan əvvəl torpaq sahəsi olmayan kəndli təsərrüfatlarına ümumiyyətlə torpaq ayırmırdı. Azərbaycanın iki quberniyasında belələrinin sayı 89 min nəfər və ya bütün sahibkar kəndlilərin 17%-ni təşkil edirdi. İslahata görə əgər islahatdan əvvəl kəndlilər meşələrdən və otlaplardan pulsuz istifadə edirdilərsə, islahatdan sonra kəndlilərə heç bir meşə və otlaq verilməmiş, bu torpaqlar sahibkarların mülkiyyəti elan edilmiş, kəndlilərə onlardan pulsuz istifadə etmək qadağan edilmişdi. Eyni zamanda, qanunda kəndlilərin onlardan hansı ödənişlə istifadə edə biləcəyi də göstərilməmişdi. Bunu imperiya üzrə məlumatlarla müqayisə etdikdə görürük ki, Rusiyanın bütün müsəlman ucqarlarında olduğu kimi, Azərbaycanda da xəzinənin ehtiyaclarına xidmət edən dövlət kəndliləri sayca tarixən formalaşmış sahibkar kəndlilərindən çox idi.

14 may 1870-ci il “Əsasnamə”sinə əsasən, Cənubi Qafqazın şərqində torpaq paylarının alınması şərtləri qərbindən fərqlənirdi; torpaq paylarının alınması kəndlilərlə sahibkarlar arasında könüllü razılıq əsasında həyata keçirilirdi. Əgər razılaşma olmasaydı, kəndlilər torpağı sahibkarın razılığı olmadan da ala bilərdilər, bu halda kəndlilər hər tüstü üçün 15 desyatindən çox olmayan sahəni ala bilərdilər.

14 may 1870-ci il Qaydaları 1876-cı ilin fevralın 21-də könüllülük əsasında sahibkarların torpaqlarında yaşayan kəndlilərə şamil edilir. 1877-ci il sentyabrın 3-də İrəvan quberniyası və Tiflis quberniyasının Ahalsıx qəzasında mülkədar və tiyul torpaqlarında yaşayan kəndlilərə münasibətdə “Əsasnamə” verildi. Bu “Əsasnamə”yə əsasən onların istifadəsində olan bütün torpaqlar kəndlilərin ixtiyarına verilirdi. Əgər torpaq payları adambaşına 5 desyatindən az olardısı, onda sahibkar ona qalan torpaq miqdarından asılı olmayaraq, torpaq sahəsini beş desyatinə çatdırmağa borclu idi. Torpaqdan istifadə etmək üçün kəndlilər natural vergi - bəhrə ödəməli idilər. Torpaq sahiblərinə kəndlilərdən pul vergisi almağa icazə verilmirdi. Yeni qaydalarla kəndlilərə “1870-ci il Qaydaları” ilə təxminən eyni şərtlərlə pay torpaqlarını almaq hüququ verildi.

Cənubi Qafqazda islahatlar müəyyən səbəblər üzündən mərhələli və çox diqqətlə aparıldı. Torpaq islahatı həyata keçirən çar hökuməti həm də dövlət torpaq fondunu “azad torpaqlar” hesabına genişləndirmək məqsədi güdürdü. Eyni zamanda, tüğyan edən sosial münaqişənin kəskinliyini azaltmaq, ikiqat zülm altında əzilən kəndlilərin açıq çıxışına imkan verməmək məqsədilə çar administrasiyası kəndlilərlə əslində oyun oynayır, onlara ümidverici təminatlar verirdi. Bu dövrdə Cənubi Qafqazda, eləcə də Şimali Azərbaycanda çarizmin aqrar siyasətinin əsas məqsədi kənddə icmaları dağıtmaq, kənd burjuaziyasının - qolçomaqların şəxsində özünə dayaq yaratmaq idi. Ümumi prinsiplərə baxmayaraq, torpaq islahatının həyata keçirilməsində hər bir quberniyanın özünəməxsus xüsusiyyətləri var idi.

XIX əsrin 80-ci illərin ortalarında Cənubi Qafqazın dövlət kəndlilərinin adambaşına kişi əhalisinə düşən əkin və bağ torpaq sahələri ilə təminatı aşağıdakı kimi idi: Bakı quberniyasında 1,47 desyatin, Yelizavetpol quberniyasında 2,19 desyatin, İrəvan quberniyasında 1,71 desyatin, Tiflis quberniyasında 1,72 desyatin, Kutaisi quberniyasında isə 0,77 desyatin idi.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindən güclənən çarizmin köçürmə siyasəti kəndlilərin vəziyyətinə son dərəcə mənfi təsir göstərir, aztorpaqlı kəndlilərin torpaqsızlaşmasına gətirib çıxarırdı. Stolpının aqrar islahatına əsasən, Rusiyanın Avropa hissəsində torpaq çatışmazlığı problemini həll etmək üçün 1908-ci ildən hökumət mərkəzi rayonlarından Şimali Azərbaycana fəal şəkildə kəndli ailələrini köçürməyə başladı. Təkcə 1908-1910-cu illərdə 3 mindən çox kəndli ailəsi köçürülərək Muğan və Mil çöllərində, Quba qəzasında və başqa ərazilərdə məskunlaşmışdılar. Rus köçkünlərinə əvvəllər yerli kəndli icmalarına məxsus olan torpaqlar verilir. Bütün bunlar kəndlilər üçün torpaq çatışmazlığı problemini kəskinləşdirdi və torpaqsız kəndlilərin sayını artırdı ki, bu da yerli və köçürülmüş kəndlilər arasında münasibətlərdə gərginliyə səbəb olurdu.

Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndliləri arasında 1870-ci il islahatından sonra gedən təbələşmə prosesi barədə tədqiqatçı F. Baxşəliyev qeyd edir ki, “Azərbaycan sahibkar kəndi daxilində təbəqələşmə prosesində 1912-1913-cü illərin yeni aqrar qanunlarının qəbul edilməsinə qədər məhz torpaq sahələrinin satın alınması prosesinin təkanverici amil olması heç bir halda şübhə doğurmamış və bu cəhət o dövrün quberniya müstəmləkə idarəçilik orqanlarının əməkdaşlarının iştirakı ilə hazırlanmış müxtəlif hesabat və statistik materiallarında da öz əksini tapmışdır. İ.Seqal, O.Syomin və bir çox başqaları hətta Şimali Azərbaycan sahibkar kəndindəki təbəqələşmə prosesinin sürətinin, ən çox da kəndlilərin torpaqla təminatı və pay torpaqlarının xüsusi mülkiyyətə çevrilməsi baxımından, imperiyanın mərkəzi qaratorpaq və digər quberniyaları ilə müqayisə edərək Şimali Azərbaycan kəndində bu prosesin xüsusilə yüksək rəsmilərə malik olduğunu qeyd etmişdilər”.

Kəndli islahatının qəbul olunmasından sonra Şimali Azərbaycanın aqrar münasibətlərində baş verən mühüm dəyişikliklərindən biri də, kənddə zəif formada da olsa kapitalist münasibətlərinin meydana gəlib ləng şəkildə də olsa inkişaf etməyə başlamasıdır. Kapitalist münasibətlərinin yaranması ilk növbədə sahibkar kəndində torpaq icarəsinin getdikcə artması, bu zaman xüsusilə pulla torpaqların icarəyə götürülməsinin üstünlük təşkil etməsi ilə bağlı idi. Təsərrüfatda varlı kəndlilər tərəfindən maddədən istifadə, mülkədar, həm də kəndli torpaqlarının alqı-satqı obyektinə çevrilməsi, banklara girov qoyulmağa başlanması kimi hallar da islahatdan sonrakı dövrdə Şimali Azərbaycan sahibkar kəndi daxilində yeni keyfiyyət dəyişiklikləri yaratmışdı.

İcarənin əsas növləri pulla və natural ödəmə şərti ilə idi. Məhsulun müəyyən olunmuş hissəsinin müqabilində qısamüddətli və kiçik sahəli torpaqların icarəyə verilməsi üstünlük təşkil etmişdir. Kəndlilər üçün belə bir icarə xüsusilə ağır idi. Çünki, icarəyə verilən ərazi nə qədər kiçik olarsa icarə haqqı da bir o qədər yüksək olurdu. Belə xırda kəndli icarədarlar kənd təsərrüfatında işləyən maddədən fəhlələrdən bir o qədər də fərqlənmirdilər.

XX əsrin əvvəllərində isə dövlət kəndlilərinin sayı Şimali Azərbaycanda 1297660 nəfər idi. Şimali Azərbaycanda xəzinə ən böyük torpaq sahibi idi. İkinci mühüm torpaq mülkiyyətləri xüsusi mülkiyyətçilər idi. Dövlət torpaqlarının əsas hissəsi dövlət kəndlilərinin istifadəsində idi. Torpaq fondunun bölgüsündə dini qurumların və ruhanilərin, eləcə də kəndlilərin torpaqları cüzi idi və əhəmiyyətsiz rol oynayırdı.

1900-cü il 1 may qanununa görə, kəndlilər yalnız torpaqdan istifadə edirdilər, onun sahibi isə dövlət idi. İslahatın əsas tərkib hissələrindən biri də dövlət kəndli cəmiyyətlərinin faktiki mübahisəsiz istifadəsində olan torpaqlar üçün pay uçot qeydiyyatının verilməsi idi. Bu iş 25 aprel Qaydaları və 17 iyun 1903-cü il tarixli göstərişlər əsasında həyata keçirilirdi. Çar məmurlarının Azərbaycanda 1900-cü il 1 may qanunu əsasında 1903-cü ildə apardıqları mərzləşdirmə işləri gözlənilən nəticəni vermədi. Yenə də, ayrılmış torpaqların ölçüsü və sərhədləri haqqında hər hansı bir məlumat yox idi. Sahibkarlar torpaqların sərhədlərinin müəyyən edilməməsindən, habelə Azərbaycana da şamil edilən, torpağın 10 il onu zəbt edən əlində qalmasından sonra rəsmi mülkiyyət aktının mövcudluğundan asılı olmayaraq

onun şəxsi mülkiyyətinə keçməsi barədəki qanundan geniş istifadə edirdilər. Nəticədə illərlə uzanan minlərlə mübahisə, məhkəmə işləri yarandı. Qeyd olunur ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xəzinə və kənd icmaları ilə torpaq mübahisəsi olmayan sahibkar tapmaq mümkün deyildi.

Eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, torpaqların zolaqlı şəkildə verilməsi (onların torpağı çox vaxt bir yerdən deyil, müxtəlif yerlərdən verilir ki, bu zaman kəndlinin pay torpağının ortasında başqasının, çox zaman da sahibkara məxsus torpaq sahəsi yerləşirdi) praktikası Rusiyanın mərkəzi əyalətlərində keçirilmiş islahatları zamanı uğurla sınaqdan keçirilmişdi. Əksər hallarda kəndli payları torpaq mülkiyyətçilərinin torpaqları ilə növbələşirdi ki, bu, kəndlilər üçün xeyli narahatlıq yaradırdı. Beləliklə, torpaq sahəsi alan kəndli onun tam sahibi olmurdu.

1903-1914-cü illərdə Bakı quberniyasında cəmi 5637 desyatın torpaq məzhləşdirilmiş, 2,5 milyon hektar dövlət torpaqlarında isə bu iş aparılmamışdı. 1915-ci ilə qədər bütün Şimali Azərbaycanda yalnız Yelizavetpol quberniyasında və Naxçıvan qəzasında 181 kənddə (256942 desyatına torpaq sahəsi) pay torpağının ayrılması başa çatdırılsa da heç bir yerdə pay torpağının uçotunun aparılması həyata keçirilməmişdi.

XX əsrin əvvəllərindən Azərbaycanın aqrar sistemində icarə münasibətləri ən mühüm amilə çevrildi. Çünki icarə münasibətləri kəndli təsərrüfatının inkişafını, kənddə yaranan yeni istehsal münasibətlərinin xarakterini daha çox müəyyən edirdi. Birinci rus inqilabı ərəfəsində Yelizavetpol və Bakı quberniyalarının kəndliləri 1150000 hektardan çox torpaq icarəyə götürmüşdülər. XX əsrin əvvəllərində Yelizavetpol quberniyasında kəndlilərin pay torpaqlarının 32%-ni, Bakı quberniyasında isə 45%-ni icarə torpaqları təşkil edirdi.

Azərbaycanın ayrı-ayrı rayonlarında icarədarlar arasında kəndlilər üstünlük təşkil edirdi və icarəyə verilən torpağın demək olar ki, yarısı kəndlilər tərəfindən kollektiv, yəni bütöv kəndlər tərəfindən icarəyə götürülürdü. Lakin kollektiv icarə icarəyə götürülmüş torpaq sahələrinin bərabər paylanması demək deyildi - onların ən yaxşısı və ən böyüyü adətən varlı kəndlilər tərəfindən tutulurdu. Varlılar ən məhsuldar torpaqları, kasıblar - yararsız torpaqların kiçik sahələrini icarəyə götürdülər.

XX əsrin əvvəllərində bağlanmış çoxsaylı icarə müqavilələrinin təhlili Azərbaycanda icarə haqqının nağd ödənişinin kifayət qədər geniş tətbiq olunduğunu (46%-i) göstərir. İri icarədarlar bütün torpaqları özləri becərmir, qismən onu kiçik icarəçilərə, ən ehtiyacı olan, aztorpaqlı və torpaqsız kəndlilərə həm pul müqabilində baha qiymətə, həm də şərikli icarəyə verirdilər. Xəzinə hərəcəda torpaqları iri sahələrlə nağd pulla icarəyə verməyə üstünlük verirdi ki, bu, kəndlilərin böyük hissəsinin imkanı xaricində idi. Belə hallarda ikinci əl torpaq icarəyə götürən kəndlilər iri icarədarlara birbaşa xəzinəyə ödəyəcəklərindən adətən 2-3 dəfə çox pul ödəyirdilər. İcarənin bu növü kəndlilərə adi şəraitə nisbətən daha az məhsul payı qoydu.

Kəndlilər üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən su məsələsi də Azərbaycanda aqrar ziddiyyətlərin kəskinləşməsinin başlıca səbəblərindən idi. İqlim şəraiti Şimali Azərbaycanın bir çox rayonlarında kanalların və suvarma qurğularının köməyi ilə süni suvarma sistemini kənd təsərrüfatının əsasına çevirmişdi. İsti və quru iqlimi ilə seçilən Azərbaycanda süni suvarma kənd təsərrüfatında əsas yer tuturdu. Bir çox əyalətlərdə süni suvarma təkə əkinçilik üçün deyil, hətta maldarlıq üçün də mühüm şərt idi.

XIX əsrin 90-cı illərin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda sudan istifadə yerli adət-ənənələrlə - adətlərlə tənzimlənirdi. Bu məsələ ilə bağlı ilk komissiya 1873-cü ildə su haqqında qanun layihəsini hazırlamaq üçün yaradılsa da, nəzərəçarpacaq nəticələrə nail ola bilmədi. 1883-cü ildə bir layihə hazırlayan yeni komissiya yaradıldı. Onun hazırladığı layihə təkrar müzakirələrdən və düzəlişlərdən sonra 3 dekabr 1890-cı ildə təsdiq edildi. 1891-ci ildə Qafqazda xüsusi su idarəsinin təşkil olunması barədə qanun verilir. Lakin bu idarənin təşkil olunması da bu diyarda sudan istifadə məsələsini tam qaydaya sala bilməmişdi.

1901-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minən bu qanuna əsasən dövlət kəndlilərinin daimi istifadəsində olan xəzinə torpaqları üçün töycü mükəlləfiyyəti, bütün başqa torpaqlar üçün torpaq vergisi, həmişəlik zəmski vergisi müəyyən olunurdu. Bu qanun verildikdən sonra dövlət kəndlilərinin daşdıqları mükəlləfiyyətlər daha da ağırlaşdı. Əgər hər ailədən yığılan və hər ev üzrə toplanan vergi 1900-cü ilə qədər bütün Qafqaz üzrə 1,5 mln manat təşkil edirdisə, 1900-cü il qanunu ilə bu vergi iki dəfədən çox artdı.

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda torpaq fondunun əsas hissəsi dövlət xəzinəsinə aid idi və kəndlilərin böyük əksəriyyəti əsas kənd istehsalçıları olmaqla xəzinə torpaqlarında yaşayırdılar. XX əsrin əvvəllərində torpaqların yenidən bölüşdürülmə faktiki olaraq dayandırıldı. Məsələn burasındadır ki, kəndli yığıncaqlarının üçdə ikisinin səs çoxluğu ilə həll edilməli olan torpaq məsələləri əslində əksər hallarda kətxudalar, kənd hakimləri və nüfuzlu kənd qolçomaqları və sələmçilər tərəfindən həll edilirdi. Yoxsulların təzyiqi altında kənd yığıncaqları torpaqların yenidən bölüşdürülməsi haqqında qərar qəbul etməyə məcbur olduqda belə, onlar uzun illər geniş torpaq sahələrini qoruyub saxlamaqda maraqlı olan kənd qolçomaqları sayəsində yerinə yetirilmədən qaldı.

Bakı quberniyasının kəndliləri 1913-cü ildən başlayaraq hər il xəzinə palatasına 131678 rubl ödənc verməli idilər. Kəndlilər belə məbləği ödəyə bilmədiklərindən qalıq borc növbəti ilə keçirdi

1917-ci ildə Bakı quberniyasında dövlət kəndlilərinin pay torpaqları 1,29 milyon desyatin, Zaqatala dairəsi istisna olmaqla, bütün Azərbaycanda isə 2,1 milyon desyatin idi.

Aparılmış tədqiqata yekun vuraraq qeyd etmək lazımdır ki, çar Rusiyası Cənubi Qafqazın quberniyalarında kənddə kəskinləşmiş ictimai münasibətlərdəki gərginliyi bir qədər yumşaltmaq məqsədilə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində bir sıra aqrar islahatlar həyata keçirmişdir.

1912-1913-cü illərdə verilmiş aqrar islahatları isə bu istiqamətdə edilmiş sonuncu cəhd idi. Əvvəllər qəbul edilmiş aqrar qanunlara 1912-1913-cü illərin qaydalarında nəzərdə tutulmuş əlavələr Azərbaycan kəndlilərində sosial gərginliyin yumşaldılmasında müəyyən rol oynasa da, son dərəcə kəskinləşmiş problemlərin yükünü aradan qaldıra bilmədi.

1912-1913-cü illər qanunları aqrar məsələni həll edə bilmədi. Çünki mülkədarlar yenə də öz torpaqlarını zor tətbiq etməklə kəndlilərə satır, onları bu torpaq üçün külli miqdarda pul verməyə məcbur edirdilər. Həmin qanun aktları kəndliləri qarət edir, onları yenə də torpaq sahiblərinin əsarətində saxlayırdı. Lakin kəndlilərin pay torpaqlarını ödəncə alması faktı burjua xarakterli hadisə olmaqla öz məzmununa görə islahatlar burjua xarakteri daşıyırdı. Məhsul mülkiyyətinin ləğv edilməsi, kəndlilin ödənc ödəməyə başlaması sahibkar kəndində kapitalist münasibətlərinin inkişafını, təbəqələşməni daha da sürətləndirirdi, yoxsullaşmış və əmlakdan məhrum olmuş kəndlilərin sayını artırırırdı, tavanalı və tavanasız kəndli qrupları özünü daha aydın göstərməyə başlayırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. AKAK, cild XII, sənəd 124, s. 196.
2. Baxşəliyev F. XIX əsrin 70-90-cı illərində Azərbaycan sahibkar kəndində kəndli təsərrüfatlarının təbəqələşməsi. Tarix və onun problemləri, 2013, № 2. Səh. 254
3. Baxşəliyev F.E., İsmayılov F.S. XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndində kapitalist münasibətlərinin inkişaf istiqamətləri. Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2014, № 3, s. 69 (68-74).
4. Авалиани А.Л. Крестьянский вопрос в Закавказье. Т. IV. Тифлис, 1920, с. 12.
5. Гасанов Г.Н. Из истории североазербайджанской деревни в конце XIX-начале XX вв. Баку-2007, с. 93-94.

6. Гусейнов Д.Х. Национально-освободительное движение в Азербайджане в начале XX в. (1900-1907 г.г.). Баку, 2001. С. 30-31.
7. Гусейнов Д.Х. Национально-освободительное движение в Азербайджане в начале XX в. (1900-1907 г.г.) Баку, 2001. С. 34-35.
8. Исмаилов М.А. Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX-начале XX в. Баку: Изд-во Акад. наук Азерб. ССР, 1964, с. 86.
9. Исмаилов Э. Очерки по истории Азербайджана. Москва: Флинта, 2010, s. 181-182.
10. Исмаилова А.М. Особенности проведения крестьянской реформы на Южном Кавказе в пореформенный период. // Вестник Дагестанского государственного университета. 2014. Вып. 4, s 169.
11. Мотревич В.П. Аграрная история России (IX–XX вв.): учебное пособие. Екатеринбург: Урал. аграр. изд-во, 2012. S. 120.
12. Полное собрание законов Российской империи. второе собрание (1825-1881), Т. 52 (1877), часть 2-я, закон 57691, с. 114-115.
13. Туманов Г. Земельный вопрос и преступность на Кавказе. Спб.: Тип. П. П. Сойкина, 1900, 24-25.

УДК 94

Дж.А.Гусейнов
Институт Истории им. А.А.Бакиханова НАНА

ОСНОВНОЙ ЭТАП ЭВОЛЮЦИИ РОССИЙСКОЙ АГРАРНОЙ ПОЛИТИКИ В
СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКА
РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: крестьянин, аграрная политика, реформа, капиталистические отношения, развитие.

В статье исследованы основные этапы развития аграрной политики царской России в Северном Азербайджане в конце XIX - начале XX века. Показано, что в результате такой аграрной политики и без того тяжелое положение деревни еще более усложнилось. Однако, несмотря на такую ситуацию, с середины XIX века она привела, хотя и медленно, к возникновению капиталистических отношений в Северном Азербайджане

UDC 94

J.A.Huseynov
Institute of History of ANAS named after A.A.Bakikhanov

THE MAIN EVOLUTIONARY STAGE OF THE RUSSIAN AGRARIAN POLICY IN
NORTH AZERBAIJAN AT THE END OF THE 19TH CENTURY AND THE BEGINNING
OF THE 20TH CENTURY
SUMMARY

Key words: peasant, agrarian policy, reform, capitalist relations, development

In the article, the main development stages of the agrarian policy of Tsarist Russia in Northern Azerbaijan at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century were

investigated. It is shown that as a result of this agrarian policy, the already difficult situation of the villages became even more difficult. However, despite this situation, from the middle of the 19th century, it led to the emergence of capitalist relations in Northern Azerbaijan, albeit slowly.

Daxil oldu: 23.01.2024-cü il